

تقریرات درس خارج فقه

حضرت آیت الله سیّد محمد رضا مدرّسی طباطبایی یزدی (دامت برکاته)

سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱

جلسه ی پنجاه و یکم؛ یکشنبه ۱۳۹۱/۱۱/۸

جواز اخذ مال خراج و زکات از سلطان جائز

مسأله‌ی سومی که مرحوم شیخ رحمته در خاتمه‌ی مکاسب محرّمه مطرح می‌فرماید، در مورد جواز قبض از سلطان آنچه را که به عنوان خراج، مقاسمه و زکات اخذ کرده می‌باشد و می‌فرماید «الثالثة ما يأخذه السلطان المستحلّ لأخذ الخراج و المقاسمة من الأراضي باسمهما و من الأنعام باسم الزكاة، يجوز أن يقبض منه مجاناً أو بالمعاوضة»^۱ سلطانی که مستحلّ^۲ خراج و مقاسمه^۳ و اخذ زکوات است، اگر از مال

۱. کتاب المكاسب، ج ۲، ص ۲۰۱.

الثالثة ما يأخذه السلطان المستحلّ لأخذ الخراج و المقاسمة من الأراضي باسمهما و من الأنعام باسم الزكاة، يجوز أن يقبض منه مجاناً أو بالمعاوضة، و إن كان مقتضى القاعدة حرمة؛ لأنه غير مستحقّ لأخذه، فتراضيه مع من عليه الحقوق المذكورة في تعيين شيء من ماله لأجلها فاسد، كما إذا تراضى الظالم مع مستأجر دار الغير في دفع شيء إليه عوض الأجرة، هذا مع التراضي. و أمّا إذا فهره على أخذ شيء بهذه العنوانات ففساده أوضح.

۲. مصباح الفقاهة، ج ۱، ص ۵۲۲.

أقول: الحقوق الشرعية النابتة في أموال الناس، أو في ذمهم أربعة: الخمس و الزكاة و الخراج و المقاسمة. و لا بأس بجعل الأخيرين قسماً واحداً، و إذن فهي ثلاثة.

أما الخمس فقد أسقطه عمر بن الخطاب، و تبعه قومه. و ذكر بعض المفسرين من العامة أن عمر قد أسقط الخمس في شريعة الإسلام و تبعه أصحابه، فصارت المسألة إجماعية، و على ذلك فلا جدوى في البحث عن الخمس لعدم اعتقاد الجائر به لكي يأخذه من الناس حتى نبحت في أحكامه، فيختص الكلام ببقية الحقوق ثم لا يخفى أن مورد تلك الحقوق الثلاثة هي الغلات الأربع، و الأنعام الثلاثة، و أراضي المسلمين. و أمّا الأراضي التي أحياها العامل فلا شيء عليه و إن كان المحبى من غير المسلمين على ما ذهب اليه بعض الأصحاب.

۳. حاشية المكاسب لليزدي، ج ۱، ص ۴۳.

أقول المراد بالخراج ما جعل على الأرض من الدرهم و الدينار و نحوهما و بالمقاسمة الحنطة و الشعير و نحوهما إذا جعل عليه أن يزرع

خراج یا زکوات، هدیه‌ای به شیعه داد یا با شیعه معامله کرد، برای شیعه اخذ آن مال خراج یا زکوات جایز است، هرچند سلطان جائر، با اخذ آن مال خراج و زکوات مرتکب حرام شده و مستحق عقوبت است؛ چرا که غاصب است و ولایتی بر اخذ خراج و زکوات ندارد و توافق و تراضی سلطان جائر با پرداخت کننده‌ی خراج و زکوات نیز، باعث حلّیت آن مال بر سلطان نمی‌شود و مانند آن است که ظالمی با زیدی که مستأجر خانه‌ی عمرو است، تراضی کنند به جای پرداخت مال الاجاره به عمرو، زید مالی را به ظالم پرداخت کند، همان‌طور که تراضی در این‌جا باعث حلّیت آن‌چه ظالم اخذ کرده نمی‌شود، تراضی سلطان با پرداخت کننده‌ی خراج و زکوات هم باعث حلّیت آن نمی‌شود.

اما در عین حال بر شیعه جایز است آن را از سلطان اخذ کند و مصداق این بخش از صحیح‌ه‌ی ابی ولاد است که فرمود «فَلَكَ الْمَهْنَأُ وَعَلَيْهِ الْوِزْرُ»^۱.

بقاء مال مأخوذ در ملک مأخوذ منه

مرحوم شیخ سپس می‌فرماید:

«و كيف كان، فما يأخذه الجائر باقٍ على ملك المأخوذ منه، و مع ذلك يجوز قبضه عن الجائر»؛^۲

بالتصّف أو التلث أو نحوهما و لعلّ المصنّف أراد بها ما يشمل الزّكاة أيضا حيث خصّ اسم الزّكاة بالأنعام و إلّا فالأولى أن يقال و منها أو من الأنعام باسم الزّكاة لعدم اختصاص للزّكاة المبحوث عنها في المقام بالأنعام.

۱. وسائل الشیعة، ج ۱۷، کتاب التجارة، ابواب ما یکتسب به، باب ۵۱، ح ۱ ص ۲۱۳ و تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۳۸:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَبِي وَكَّادٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: مَا تَرَى فِي رَجُلٍ يَلِي أَعْمَالَ السُّلْطَانِ لَيْسَ لَهُ مَكْسَبٌ إِلَّا مِنْ أَعْمَالِهِمْ وَ أَنَا أَمْرٌ بِهِ فَانزِلْ عَلَيْهِ فَيُضِيفَنِي وَ يُحْسِنُ إِلَيَّ وَ رَبَّمَا أَمَرَ لِي بِالذَّرْهِمِ وَ الْكِسْوَةِ وَ قَدْ ضَاقَ صَدْرِي مِنْ ذَلِكَ فَقَالَ لِي: كُلُّ وَ خُذْ مِنْهُ فَلَكَ الْمَهْنَأُ وَ عَلَيْهِ الْوِزْرُ.

و رواه الصدوق أيضا بإسنادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ مِثْلَهُ.

۲. کتاب المکاسب، ج ۲، ص ۲۰۱:

و كيف كان، فما يأخذه الجائر باقٍ على ملك المأخوذ منه، و مع ذلك يجوز قبضه عن الجائر بلا خلاف يعتدّ به بين الأصحاب، و عن بعض حكاية الإجماع عليه:

قال في محكى التفتيح: لأنّ الدليل على جواز شراء الثلاثة من الجائر و إن لم يكن مستحقاً له: النصّ الوارد عنهم عليهم السلام، و الإجماع و إن لم يعلم مستنده، و يمكن أن يكون مستنده أن ذلك حقّ للأئمة عليهم السلام و قد أذنوا لشيعتهم في شراء ذلك، فيكون تصرف الجائر كتصرف الفضولي إذا انضمّ إليه إذن المالك، انتهى.

أقول: و الأولى أن يقال: إذا انضمّ إليه إذن متولّي الملك، كما لا يخفى.

و في جامع المقاصد: أنّ عليه إجماع فقهاء الإمامية، و الأخبار المتواترة عن الأئمة الهداة عليهم السلام. و في المسالك: أطبق عليه علماؤنا، و لا نعلم فيه مخالفاً. و عن المفاتيح: أنّه لا خلاف فيه. و في الرياض: أنّه استفاض نقل الإجماع عليه.

یعنی مالی را که سلطان از پرداخت کننده‌ی خراج و زکات گرفته، به او منتقل نشده و هنوز بر ملک پرداخت کننده باقی است - البته مرحوم شیخ قاعدتاً باید در مورد خراج فقط بگویند بر ملک پرداخت کننده باقی است؛ زیرا زکات از اول ملک پرداخت کننده نیست، بلکه به نحو مشاع با مستحقین زکات شریک است - در عین حال اخذ از ید سلطان و تصرف در آن برای شیعه جایز است.

ادعای اجماع بر جواز اخذ مال خراج و زکات از سلطان جائز

این مسأله از ابتدای تدوین فقه مطرح شده و عدّه‌ای تصریح فرموده‌اند مسأله اجماعی است. مرحوم شیخ رحمته هم تصدیق می‌کند بعد از شیخ طوسی رحمته، شهرت محققه بر آن قائم است.

از جمله کسانی که ادعای اجماع کرده‌اند، محقق کرکی رحمته است که می‌فرماید: این مسأله به نحوی که تقریب شد، اجماعی است و اخبار متواتره بر آن قائم است.^۱

صاحب تنقیح^۲ هم ادعای اجماع کرده و در مسالک نیز فرموده است: «أطبق عليه علماءنا، و لا نعلم فيه مخالفاً»^۳ و در مفاتیح^۱ ادعای لاخلاف کرده و در ریاض^۲ فرموده نقل اجماع بر آن به نحو استفاضه است

و قد تأیّدت دعوی هؤلاء بالشهرة المحقّقة بین الشیخ و من تأخّر عنه.

۱. جامع المقاصد فی شرح القواعد، ج ۴، ص ۴۵:

المقاسمة هی: مقدار معین یؤخذ من حاصل الأرض نسبتہ إلیه بالجزیئیة، کالتصف و الثلث. و الخراج: مقدار معین من المال یضرب علی الأرض أو علی البستان، كأن یجعل علی کل جریب کذا درهما ... و لا فرق بین قبض الجائر إیابها و إحالته بها إجماعاً و لا یعتبر رضا المالك قطعاً، لأنّ ذلك حق علیه لا یجوز له منعه بحال.

و الجائر و إن کان ظالماً بالتصرف فیہ، إلّا أن الإجماع من فقهاء الإمامیة، و الأخبار المتواترة عن أئمة الهدی دلت علی جواز أخذ أهل الحق لها عن قول الجائر، تقصّياً من الحرج العظیم، فإنّ حقّ التصرف فی ذلك لأهل البيت علیهم السلام، و قد رفعوا الحجر من قبلهم. نعم لا یجوز أخذها بغير أمر الجائر قطعاً و کذا ثمرة الکرم و البستان، صرّح به شیخنا الشہید فی حواشیه.

۲. التنقیح الرائع لمختصر الشرائع، ج ۲، ص ۱۸:

أفعال سلطان الجور کلها عندنا فاسدة و لا یجوز اتباعها إلا فی صورتین: إحداهما المقاسمة، و ثانيتهما الزکاة ... و أما المقاسمة و الخراج فان علم لها تقدیر فی نظر الشرع و کتب الفقه فذلك هو المباح، و الا فما یتراضی علیه السلطان فی ذلك الزمان و ملاک الأرضین، فلو أخذ الجائر زیادة عن ذلك کله حرم ذلك الزائد بعینه ان تميز و الإحرام الكل.

و انما قلنا بجواز الشراء من الجائر مع کونه غیر مستحق للنص الوارد عنهم علیهم السلام بذلك و الإجماع و ان لم یعلم مستنده، و یمن أن یكون مستنده أن ما یأخذ الجائر حق لأئمة العدل و قد أذنوا لشیعتهم فی شراء ذلك، فیکون تصرف الجائر کنصرف الفضولی إذا انضم إلیه اذن المالك.

۳. مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام، ج ۳، ص ۱۴۲:

المقاسمة حصّة من حاصل الأرض تؤخذ عوضاً عن زراعتها، و الخراج مقدار من المال یضرب علی الأرض أو الشجر حسبما یراه الحاكم. و نبه بقوله «باسم المقاسمة و اسم الخراج» علی أنّهما لا یتحققان إلّا بتعيين الإمام العادل، إلّا أنّ ما یأخذ الجائر فی زمن تغلبه، قد أذن أئمتنا علیهم السلام فی تناوله

و

بر فرض ثبوت این اجماع و عدم وجود روایات دالّ بر جواز، می‌گفتیم یک اجماع تعبّدی است و یداً بیدر از زمان معصوم علیه السلام رسیده و جزء مسلّمات واصل از ائمه علیهم السلام بوده که به زمان‌های بعد منتقل شده است، ولی با وجود روایات متعدّدی که در این زمینه وارد شده - تا آن‌جا که محقق کرکی فرمودند تواتر به اخبار - می‌گوییم این اجماع یا یقینی المدرک است یا محتمل المدرک و از اجماع تعبّدی خارج می‌شود؛ لذا باید نفس مدارک و اخبار را ملاحظه کنیم.

استدلال شیخ علیه السلام به لزوم حرج و اختلال نظام در صورت عدم جواز اخذ

مرحوم شیخ قبل از استدلال به روایات، دلیل دیگری بر جواز ذکر می‌کند و آن این‌که اگر اخذ اموال خراج و زکات از سلطان جائز حرام باشد، حرج عظیم بلکه اختلال نظام لازم می‌آید و چون شارع به حرج - و به طریق اولی اختلال نظام - راضی نیست، پس معلوم می‌شود اخذ جایز است.^۳

نقد کلام شیخ علیه السلام

ولی واقعیت آن است که ادعای حرجی بودن عدم جواز اخذ در این زمان‌ها حتّی زمان شیخ، مشکل

منه، و أطبق علیه علماؤنا لا نعلم فيه مخالفا، و ان كان ظالما في أخذه، و لاستلزام تركه و القول بتحريمه الضرر و الحرج العظيم على هذه الطائفة.

۱. مفاتيح الشرائع، ج ۳، ص ۹:

يحرم التكسب بعمل الجائر، كذلك يحرم معاونتهم و تسويد الاسم في ديوانهم ... أما أخذ جوائزهم فجائز بلا خلاف، و كذا ابتياعها و سائر المعاوضات ...

و كذلك ما يأخذه باسم المقاسمة أو الخراج أو الزكاة، فإنه جائز الأخذ منه و من مالكة بحوالته عليه، بلا خلاف للنصوص. و قيل: يشترط أن لا يزيد على المعتاد أخذه من عامة الناس في ذلك الزمان، و زاد آخرون اتفاق السلطان و العمال على القدر.

۲. رياض المسائل (ط - الحديثية)، ج ۸، ص ۱۹۵:

الثالثة: يجوز أن يشتري من السلطان الجائر المخالف لا مطلقاً على الأصح ما يأخذ باسم المقاسمة و الخراج و اسم الزكاة، من ثمره و حبوب و نَعْم، و إن لم يكن السلطان مستحقاً له بشرط أن لا يزيد في الأخذ على ما لو كان الإمام العادل ظاهراً لأخذه ...

فلو أخذ الجائر زيادة على ذلك كلّ حرم الزائد بعينه إن تميّز، و إلّا حرم الكلّ من باب المقدّمة. و الأصل في المسألة بعد عدم الخلاف في الطائفة، و الإجماع المستفيض حكايته في كلام جماعة المعبرة المستفيضة:

منها الصحيح: عن الرجل منّا يشتري من السلطان من إبل الصدقة و غنمها، و هو يعلم أنّهم يأخذون منهم أكثر من الحق الذي يجب عليهم ...

۳. كتاب المكاسب، ج ۲، ص ۲۰۲:

و يدلّ عليه قبل الإجماع، مضافاً إلى لزوم الحرج العظيم في الاجتناب عن هذه الأموال، بل اختلال النظام، و إلى الروايات المتقدّمة لأخذ الجوائز من السلطان، خصوصاً الجوائز العظام التي لا يحتمل عادة أن تكون من غير الخراج، و كان الإمام علیه السلام يأبى عن أخذها أحياناً؛ معللاً بأنّ فيها حقوق الأئمة روايات:

است. شاید در برهه‌هایی از زمان برای شیعیانی که در عراق بوده‌اند - بنا بر این رأی که اکثر اراضی عراق مفتوحه عنوةً بوده و اراضی خراجیه است - عدم جواز تصرف در اموالی که سلاطین جور به عنوان زکات یا خراج از آن ارضی می‌گرفتند و با مردم معاوضه می‌کردند، حرج عظیم بوده، اما این‌که برای هر شیعه‌ای در هر کجای دنیا، مانند افغانستان، پاکستان، بعضی نقاط ایران و ... که از عراق دور است و رابطه‌ای با دستگاه حکومت ندارد، موجب حرج یا اختلال نظام باشد، قابل قبول نیست. نهایت آن است که مال سلطان برای آنان، مال مشتبّه به حرام می‌شود که بیان کردیم اخذ آن به مقتضای قاعده‌ی ید و بعضی اخبار وارده، جایز است و نمی‌تواند یقین حاصل کند آن‌چه از سلطان به او رسیده، عین آن از اراضی خراجیه یا از زکات است، پس حرج و اختلال نظام نمی‌تواند در این جا به عنوان قاعده‌ی کلیه دلیل بر جواز اخذ باشد. پس مهم بررسی اخبار است.

روایات دالّ بر جواز اخذ مال خراج و زکات از سلطان جائر

مرحوم شیخ رحمته الله ابتدا اشاره می‌کند روایاتی که در مسأله‌ی دوم (جوائز السلطان) ذکر شد، اطلاق آن روایات که دالّ بر جواز اخذ جوائز السلطان بود، شامل اموال خراجیه و زکوات می‌شود، خصوصاً اگر آن جوائز، جوائز عظیمی باشد که می‌دانیم عادتاً جز از مال خراج نمی‌تواند باشد. این روایات را شاید در آینده دوباره ذکر کنیم. مهم روایاتی است که در مورد وارد شده که عبارتند از:

- صحیح‌ه‌ی ابی عبیده الحذاء:

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ وَأَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ جَمِيعاً
عَنْ ابْنِ مَجْبُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عُبَيْدَةَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ
الرَّجُلِ مِمَّنْ يَشْتَرِي مِنَ السُّلْطَانِ مِنْ إِبِلِ الصَّدَقَةِ وَ غَنَمِ الصَّدَقَةِ وَ هُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَأْخُذُونَ
مِنْهُمْ أَكْثَرَ مِنَ الْحَقِّ الَّذِي يَجِبُ عَلَيْهِمْ قَالَ: فَقَالَ: مَا الْإِبِلُ إِلَّا مِثْلُ الْحِنْطَةِ وَ الشَّعِيرِ وَ
غَيْرِ ذَلِكَ لَا بَأْسَ بِهِ حَتَّى تَعْرِفَ الْحَرَامَ بِعَيْنِهِ قِيلَ لَهُ: فَمَا تَرَى فِي مُصَدَّقٍ يَجِيئُنَا فَيَأْخُذُ

۱. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير للرافعي، ج ۲، ص ۳۳۶:

(تَصَدَّقْتُ) بِكَذَا أَعْطَيْتُهُ (صَدَقَةً) وَ الْفَاعِلُ (مُتَصَدِّقٌ) وَ مِنْهُمْ مَنْ يُخَفِّفُ بِالْبَدَلِ وَ الْإِدْغَامُ فَيُقَالُ (مُصَدِّقٌ) قَالَ ابْنُ قُتَيْبَةَ وَ مِمَّا تَضَعُهُ الْعَامَّةُ غَيْرَ
مَوْضِعِهِ قَوْلُهُمْ هُوَ (يَتَصَدَّقُ) إِذَا سَأَلَ وَ ذَلِكَ غَلَطٌ إِنَّمَا (الْمُتَصَدِّقُ) الْمُعْطَى وَ فِي التَّنْزِيلِ «وَ تَصَدَّقْ عَلَيْنَا».

وَ أَمَّا (الْمُصَدِّقُ) بِتَخْفِيفِ الصَّادِ فَهُوَ الَّذِي يَأْخُذُ صَدَقَاتِ النَّعْمِ وَ (الصُّنْدُوقُ) فُنْعُولٌ وَ الْجَمْعُ (صَنَادِيقٌ) مِثْلُ عُصْفُورٍ وَ عَصَافِيرٍ وَ فَتَحُ الصَّادِ فِي
الْوَاحِدِ عَامِيٌّ.

مِنَّا صَدَقَاتٍ أَعْنَامِنَا فَنَقُولُ بِعْنَاهَا فَيَبِيعُهَا مَا تَقُولُ فِي شِرَائِهَا مِنْهُ؟ فَقَالَ: إِنْ كَانَ قَدْ
 أَخَذَهَا وَعَزَلَهَا فَلَا بَأْسَ قِيلَ لَهُ: فَمَا تَرَى فِي الْحِنْطَةِ وَالشَّعِيرِ يَحِثُّنَا الْقَاسِمُ فَيَقْسِمُ لَنَا
 حَظَّنَا وَيَأْخُذُ حَظَّهُ فَيَعْزِلُهُ بِكَيْلٍ فَمَا تَرَى فِي شِرَاءِ ذَلِكَ الطَّعَامِ مِنْهُ؟ فَقَالَ: إِنْ كَانَ
 قَبْضُهُ بِكَيْلٍ وَأَنْتُمْ حُضُورٌ ذَلِكَ فَلَا بَأْسَ بِشِرَائِهِ مِنْهُ مِنْ غَيْرِ كَيْلٍ.
 وَرَوَاهُ الشَّيْخُ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ مِثْلَهُ.^١

این روایت از لحاظ سند تمام است.

ابوعبیده الحذاء می گوید: از امام باقر علیه السلام درباره‌ی رجلی از ما (شیعیان) که از سلطان، شتر و
 گوسفند زکات را می‌خرد در حالی که می‌داند آنان از مردم بیشتر از آنچه بر آنها واجب شده
 می‌گیرند سؤال کردم، فرمودند: شتر و گوسفند هم مانند گندم و جو و غیر آن [از چیزهایی که
 زکات به آن تعلق می‌گیرد، مانند درهم، دینار، کشمش، خرما و گاو] می‌باشد، باسی به آن [بیع
 ابل و غنم صدقه] نیست تا این که حرام را بعینه بشناسد. به حضرت عرض شد: مُصَدَّقٌ [آخذ
 صدقات] که صدقات اغنام ما را جمع آوری می‌کند ما به او می‌گوییم همان را [زکاتی که
 جمع آوری کردی] به ما بفروش و ما آن را می‌خریم، نظرتان در مورد خریدن آن از او [مصدق]
 چیست؟ فرمودند: اگر مُصَدَّقٌ زکات را اخذ کرده و جدا کرده، باسی به آن نیست. به حضرت
 عرض شد: گندم و جو که قاسم [مأمور خراج که سهم را تقسیم می‌کند] می‌آید و سهم ما را
 معین می‌کند و سهم خودش را اخذ کرده و با کیل جدا می‌کند، در مورد شراء آن طعام [گندم
 و جو که سهم قاسم است] از او [قاسم] نظرتان چیست؟ فرمودند: اگر قاسم آن را با کیل جدا
 کرده و شما حضور داشتید، اشکالی ندارد بدون کیل [دوباره] از او بخرید.

استدلال به فقره‌ی اول صحیح‌ه‌ی ابو عبیده الحذاء

صدر روایت که مورد سؤال خود ابوعبیده الحذاء است، در مورد این است که آیا شتر و گوسفند زکات
 را می‌توان از عمال سلطان خرید، در حالی که می‌دانیم عمال سلطان بیش از مقدار واجب از مردم زکات
 اخذ می‌کنند؟ حضرت در جواب فرمودند شتر و گوسفند هم مانند گندم و جو و غیر آن است، اشکالی در
 خرید شتر و گوسفند زکات از عمال سلطان نیست - ضمیر «لَا بَأْسَ بِهِ» در کلام امام علیه السلام به اشتراء ابل و غنم
 صدقه رجوع می‌کند - مگر این که بدانید آن شتر و گوسفندی که اخذ کرده‌اند، بیش از مقدار واجب بوده و
 حرام است.

١. وسائل الشیعة، ج ١٧، کتاب التجارة، ابواب ما یکتسب به، باب ٥٢، ح ٥، ص ٢١٩ و الکافی، ج ٥، ص ٢٢٨.

مفروع الجواز بودن شراء اموال زكوى از سلطان جور در اين روايت در نظر شيخ

مرحوم شيخ می‌فرماید از اين سؤال و جواب استفاده می‌شود که اصل شراء اموال زكوى از سلطان جور، مفروع الجواز بوده و سؤال سائل درباره‌ی جواز يا عدم جواز اصل شراء اموال زكوى از سلطان نبوده، بلکه سؤال از اين حيث بوده که ما می‌دانيم عمال سلطان در اخذ زکات مرتکب ظلم می‌شوند و بیشتر از مقدار واجب از مردم اخذ می‌کنند، آیا در اين صورت هم جایز است يا خیر.

علاوه بر آن که امام در جواب می‌فرماید: شراء ابل و غنم زکات مانند شراء حنطه و شعير زکات است، پس کأن، مفروع عنه بوده که حنطه و شعير زكوى، قابل خرید و فروش است، هرچند اخذ آن سلطان جور باشد.^۱

بررسی کلام شيخ

به نظر ما نیز کلام شيخ کاملاً متین است؛ زیرا اين روايت اولاً بالصراحة بیان می‌کند شراء ابل و غنم صدقه از سلطان جائز است و ثانیاً دلالت می‌کند اين جواز، مفروع عنه بوده است.

با اين تقریبی که بیان کردیم معلوم می‌شود اشکال محقق اردبیلی نیز بر استدلال به اين قسمت روايت وارد نیست.

اشکال محقق اردبیلی بر دلالت فراز اول روايت بر مطلب

۱. کتاب المكاسب، ج ۲، ص ۲۰۴:

دلّت هذه الرواية على أنّ شراء الصدقات من الأنعام و الغلات من عمال السلطان كان مفروع الجواز عند السائل، و إنّما سأل أولاً: عن الجواز مع العلم الإجمالی بحصول الحرام فى أیدی العمال، و ثانياً: من جهة توهم الحرمة أو الكراهة فى شراء ما يخرج فى الصدقة، كما ذكر فى باب الزكاة، و ثالثاً: من جهة كفاية الكيل الأول.

و بالجملة، فى هذه الرواية سؤالاً و جواباً إشعار بأنّ الجواز كان من الواضحات الغير المحتاجة إلى السؤال، و إلّا لكان أصل الجواز أولى بالسؤال؛ حيث إنّ ما يأخذونه باسم الزكاة معلوم الحرمة تفصيلاً، فلا فرق بين أخذ الحق الذى يجب عليهم، و أخذ أكثر منه. و يكفى قوله: «حتى يعرف الحرام منه» فى الدلالة على مفروغية حلّ ما يأخذونه من الحق، و أنّ الحرام هو الزائد، و المراد بالحلال هو الحلال بالنسبة إلى من ينتقل إليه و إن كان حراماً بالنسبة إلى الجائر الآخذ له، بمعنى معاقبته على أخذه و ضمانه و حرمة التصرف فى ثمنه. و فى وصفه للمأخوذ بالحلية دلالة على عدم اختصاص الرخصة بالشراء، بل يعم جميع أنواع الانتقال إلى الشخص، فاندفع ما قيل: من أنّ الرواية مختصة بالشراء فليقتصر فى مخالفة القواعد عليه.

ثمّ الظاهر من الفقرة الثالثة: السؤال و الجواب عن حكم المقاسمة، فاعتراض الفاضل القظيفى الذى صنّف فى الرد على رسالة المحقق الكركى المسمّاة بـ «قاطعة اللجاج فى حلّ الخراج» رسالة زيف فيها جميع ما فى الرسالة من أدلة الجواز بعدم دلالة الفقرة الثالثة على حكم المقاسمة، و احتمال كون القاسم هو مزارع الأرض أو وكيله، ضعيف جداً.

محقق اردبیلی رحمته الله می‌فرماید صدر روایت گرچه ظهوری در جواز شراء اموال زکوی از سلطان جائز دارد، ولی از این ظهور به دلیل عقل و نقل رفع ید می‌شود و در واقع روایت در مقام بیان این مطلب است که شراء از سلطان جائز حتی از اموالش که مشتبه بین حلال و حرام است، مادامی که علم به حرمت آن مال پیدا نشده جایز است. و از آن جا که می‌دانیم زکاتی را که سلطان اخذ کرده بعینه بر او حرام بوده، پس باید طبق این روایت بگوییم شراء آن جایز نیست.

و اما این که امام علیه السلام چرا بالصرّاحه فرمودند شراء اموال زکوی از سلطان جائز نیست، بلکه بالاجمال فرمودند که شراء اموال مشتبه سلطان جایز است و اموالی را که علم به حرمتش داری، شراءش جایز نیست، به خاطر تقیه بوده است. یعنی تقیه اقتضاء می‌کرد که امام علیه السلام بالصرّاحه نفرمایند، بلکه به نحو اجمال و اغلاق بیان کنند.^۱

نقد کلام محقق اردبیلی رحمته الله

در نقد کلام محقق اردبیلی رحمته الله می‌گوییم:

اولاً: این که فرمودند دلالت فراز اوّل روایت بر شراء اموال زکوی از سلطان جائز به نحو ظهور است و صراحتی در آن ندارد، می‌گوییم: با تبیینی که کردیم مشخص شد صراحت در آن دارد و روایت قریب به نصّ است در این که شراء آن جایز است؛ زیرا سائل در مورد ابل و غنم صدقه سؤال می‌کند که بعضی از شیعیان از سلطان جائز شراء می‌کنند، در حالی که می‌دانند عمّال سلطان بیش از مقدار واجب از مردم اخذ

۱. مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان، ج ۸، ص ۱۰۱:

ولا دلالة فيها أيضا على إباحة المقاسمة بوجه من الوجوه و يمكن ان لها دلالة على جواز شراء الزكاة و لهذا جعلها في المنتهى دليلا عليه فقط، و في الدلالة عليه أيضا تأمل، إذ لا دلالة في قوله: لا بأس به حتى تعرف الحرام بعينه إلا على أنه يجوز شراء ما كان حلالا، بل مشتبه أيضا، و لا يجوز شراء ما هو معروف أنه حرام، و لا يدل على جواز شراء الزكاة بعينها صريحا، نعم ظاهرها ذلك، و لكن لا ينبغي الحمل عليه لمنافاته للعقل و النقل.

و يحتمل أن يكون سبب الإجمال التقيّة. و يؤيد عدم الحمل على الظاهر أنه غير مراد بالاتفاق إذ ليس بحلال ما أخذه الجائر فتأمل. و أمّا قوله: «فما ترى في مصدق. إلخ» فإنّ ظاهره يدلّ على جواز الشراء، و لكن ليس بمعلوم كون المصدق - أي الذي يقبل الصدقة - من قبل الجائر الظالم، فيحمل على كونه من قبل العدل لما تقدّم، على أنه قد يكون المراد بجوازه حيث كان المبيع مال المشتري، فإنّه قال: «يأخذ صدقات أغنامنا» و لم يصر متعيّنا للزكاة لأخذه ظلما، فيكون الشراء استنقادا لا شراء حقيقيا، و يكون الغرض من قوله: «ان كان. إلخ» بيان شرط الشراء و هو التعيين، و يعلم منه الكلام في قوله: «فما ترى في الحنطة. إلخ» فتأمل.

و يمكن عدم الصحة أيضا لاحتمال ان يكون أبو عبيدة غير الحداء المشهور. و بالجملة: ليست هذه ممّا يصلح أن يستدل بها على المطلوب، بل على شراء الزكاة أيضا، لما عرفت من أنّها مخالفة للعقل و النقل، مع عدم الصراحة و احتمال التقيّة.

می‌کنند، حضرت هم در جواب فرمودند: ابل و غنم صدقه مانند حنطه و شعیر صدقه است و بأسی در آن نیست.

مراد از ضمیر در لا بأس به، شراء ابل صدقه است؛ زیرا سائل، در مورد ابل صدقه سؤال کرده بود و سه نوع ابل که فرض نکرده بود (ابل خود جائر، ابل صدقه و ابللی که ظلماً اضافه بر صدقه می‌گیرد) بلکه فقط دو قسم را فرض کرده بود، یکی ابل صدقه و دیگری ابللی که ظلماً بیش از مقدار واجب می‌گیرد.

پس حضرت در این دو فرضی که سائل مطرح می‌کند می‌فرمایند شراء جایز است، مگر این که علم به حرمت آن بعینه داشته باشی. پس معلوم می‌شود شراء ابل و غنم صدقه مادامی که حرمت آن بعینه معلوم نشده که ظلماً بیش از مقدار واجب اخذ کرده‌اند، جایز است. بنابراین روایت، نصّ یا قریب به نص است که شراء مال زکوی از سلطان جائر جایز است.

ثانیاً: این که فرمودند جواز شراء اموال زکوی از سلطان جائر خلاف عقل است، می‌گوییم به چه دلیل خلاف عقل است؟! اگر این شراء مصداق ظلم باشد، خلاف عقل است، ولی مگر ما می‌توانیم همه جا ظلم بودن آن را درک کنیم؟! همان‌طور که قبلاً نیز اشاره کردیم مواردی را شارع در عین این که مال دیگری است، اذن تصرف به دیگران داده، مانند اکل مارّه، نماز در اراضی کبار، توضؤ و اغتسال از انهار کبار و ... پس شارع که مالک همه‌ی اموال و انسان‌هاست، اگر اجازه‌ی بیع و شراء داد، مانعی ندارد و دیگر مصداق ظلم نیست و بلکه در این جا مصلحت هم دارد و آن این که این اموال زکوی به هر حال از دست پرداخت کنندگان آن خارج شده و به دست سلطان افتاده که معلوم نیست به مستحقین برسد، در چنین فرضی اذن شارع برای شیعیان در تصرف در آن دارای مصلحت بوده؛ خصوصاً اگر با شراء باشد و هیچ خلاف عقلی لازم نمی‌آید؛ چون هر کاری که سلطان با عین آن می‌تواند بکند، با بدل آن هم می‌تواند بکند.

ثالثاً: این که فرمودند خلاف نقل لازم می‌آید و مرادشان شاید روایت «لا بیع الا فی ملک» - البته در صورتی که آن را به عنوان یک روایت یا قاعده‌ی ممضاة قبول کنیم - و «لا یحلّ لاحد أن یتصرف فی مال اخیه الا بإذنه» و امثال آن باشد، می‌گوییم اگر شارع در جایی بیع یا هبه‌ی فضولی را امضاء کرده باشد، این مشکل حلّ می‌شود؛ زیرا شارع بر همه ولایت دارد، پس خلاف نقل هم لازم نمی‌آید.

رابعاً: این که فرمودند علت این که حضرت بالصرّاحه فرمودند شراء اموال زکوی از سلطان جائر جایز نیست، به خاطر تقیه بوده، می‌گوییم: این‌طور نیست که هر جایی اقتضای حمل بر تقیه داشته باشد، بتوانیم

حمل بر تقیه کنیم. حمل بر تقیه در مواردی است که معارضه‌ای با روایات دیگر داشته یا قرینه‌ی قطعیه‌ای بر تقیه بودن آن وجود داشته باشد، وگرنه خیلی از روایات ما که موافق با عامه است، باید حمل بر تقیه کرد! پس کلام محقق اردبیلی رحمته‌الله که فرمود این روایت بالصراحه جواز شراء اموال زکوی از سلطان جائز را بیان نمی‌کند، درست نیست و خلاف عقل و نقل هم لازم نمی‌آید. بله، اگر فقط این روایت بود، استبعاد کرده و شاید به گونه‌ای آن را تأویل می‌کردیم، ولی با وجود مؤیدات دیگر و افتای اکثر فقهاء از ابتدای تدوین فقه و عمل مسلمانان و شیعیان، وجهی بر عدم قبول آن نیست.

تقریر متن: عبدالله امیرخانی

استخراج منابع و روایات: جواد احمدی